

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЯРОСЛАВА МУДРОГО

УСМАНОВ ЮРІЙ ІЛЬДАРОВИЧ

УДК 341.3:341.231.14

**МІЖНАРОДНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА НА
ЖИТТЯ В УМОВАХ ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ ТА СИТУАЦІЙ
НАСИЛЬСТВА ВСЕРЕДИНІ ДЕРЖАВИ**

12.00.11 «Міжнародне право»

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Харків – 2018

Дисертація є рукописом.

Робота виконана на кафедрі міжнародного права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник – кандидат юридичних наук, доцент **Сенаторова Оксана Василівна**, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доцент кафедри міжнародного права.

Офіційні опоненти:

– доктор юридичних наук, професор **Київець Олена Валеріївна**, Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана, професор кафедри міжнародного та європейського права;

– кандидат юридичних наук, доцент **Гутник Віталій Володимирович**, Львівський національний університет імені Івана Франка, доцент кафедри міжнародного права.

Захист відбудеться 9 квітня 2019 року о 10.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.086.03 у Національному юридичному університеті імені Ярослава Мудрого (61002, м. Харків, вул. Пушкінська, 77).

Із дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого (61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 84 А).

Автореферат розіслано 7 березня 2019 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Н.П. Матюхіна

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Обґрунтування вибору теми дослідження. Упродовж життя людина має змогу реалізовувати права і свободи, які їй належать від народження, тобто є невід'ємними та гарантованими державою. Серед невід'ємних у міжнародному праві прав людини (далі – МППЛ) право на життя вважається ключовим: воно закріплене в усіх основних і деяких спеціалізованих міжнародних договорах із прав людини, є частиною загального міжнародного права і подекуди навіть розглядається як норма *jus cogens*. Однак, незважаючи на це, воно досі має відносний характер і за певних юридичних і фактичних умов може бути правомірно обмежене, а головною загрозою і перепорою для реалізації цього права на практиці нині стають збройні конфлікти й ситуації насильства всередині держави. Більш того, Революція Гідності і збройний конфлікт, що має місце в Україні, показали, що право на життя в умовах війни майже беззахисне.

З огляду на важливість і складність окресленої проблеми цілком зрозуміло, що навколо неї точаться суперечки і тривають дискусії. Науковці висловлюють різні точки зору з цього приводу: від заперечення існування цього права під час війни до протилежних думок. Крім того, рішення міжнародних і національних судів щодо реалізації права на життя під час збройних конфліктів також не завжди вносять ясність. До того ж їх часто критикують вчені, а уряди у своїх заявах погрожують припинити участь у міжнародних механізмах захисту прав людини.

Схожа картина і з ситуаціями, що не досягають рівня збройного конфлікту (масовими акціями протесту, внутрішніми заворушеннями, в яких право на життя також знаходиться в значній небезпеці). Здавалося б, у випадках внутрішнього насильства право на життя є більш нормативно захищеним, однак на практиці воно часто порушується, а отже, механізми його захисту потребують удосконалення.

Беручи до уваги такий стан справ і прагнучи вирішити головні проблеми, пов'язані із захистом права людини на життя, Комітет з прав людини ООН 30 жовтня 2018 р. прийняв Загальний коментар № 36 до ст. 6 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права. Проте, незважаючи на ухвалення такого важливого акта, багато питань все одно залишаються відкритими.

Враховуючи вищевказані обставини, виникла нагальна потреба в дослідженні міжнародно-правового забезпечення права на життя в умовах збройних конфліктів і ситуацій насильства всередині держави. Актуальність теми дисертації також підтверджується такими

положеннями.

Перш за все, наявність суттєвих протиріч, неоднозначності, неоднорідності в нормативній і судовій регламентації права на життя говорить про те, що необхідно виявити, проаналізувати стан правового регулювання, спираючись на отримані результати, надати пропозиції, що дозволять заповнити прогалини, подолати колізії і забезпечать ефективність реалізації цього права.

Крім того, у межах вітчизняної науки відсутнє комплексне дослідження проблеми міжнародно-правового забезпечення права на життя в умовах збройного конфлікту і ситуацій насильства всередині держави. Ця робота покликана сприяти вивченню і поглибленню знань про сутність цього права, а також покращенню ефективності його правового забезпечення в таких умовах.

Нарешті, наявність в Україні суттєвих порушень права на життя під час подій на Майдані 2013–2014 рр., збройного конфлікту на Сході України і в Криму говорить про важливість такого дослідження, його потенційний вплив на нормативне забезпечення й вирішення багатьох практичних проблем, у зв'язку з чим всебічний і системний теоретичний аналіз права на життя матиме велике значення для розвитку української науки міжнародного права і практики його застосування.

Проблема забезпечення захисту права на життя в умовах збройних конфліктів і ситуацій насильства всередині держави має багатоаспектний і комплексний вимір, саме тому результати роботи дозволяють встановити межі захисту такого права, умови, за яких життя людини набуває відносного характеру, обставини правомірного обмеження права на життя людини, а також їх особливості, що дасть змогу захистити таке право на практиці, визначити шляхи вирішення нормативних і практичних суперечностей, встановити напрями і перспективи вдосконалення у подальшому міжнародних і національних механізмів захисту такого права та їх взаємодії між собою.

Окремі проблеми регламентації і захисту права людини на життя досліджувалися низкою вітчизняних і зарубіжних фахівців, серед яких можна назвати М. Буроменського, А. Гавердовського, О. Мірошніченко, В. Русинову, М. Савригу, Е. Давіда, Л. Досвальд-Бек, Д. Кретзмера, Н. Мельцера, М. О'Коннелл, В. Шабаса, Г. Гайстегера, Н. Любелла, Дж. Райта, М. Сассолі, Ф. Елстона, В. Паркс, У. Блау, М. Мілановича, Д. Шелтон, Х. Рассел, Е. Уїк, І. Сандоза, Ю. Трестера, Г. Гастейгера, А. Джойя, Л. Олсон, Ж. Пікте, Д. Джинкса, А. Робертсона, А. Якобсена та ін.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами,

грантами. Дисертацію виконано відповідно до плану науково-дослідницьких робіт Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого згідно з цільовою комплексною програмою «Теоретичні та практичні проблеми сучасного міжнародного права та іноземного конституційного права» № 0111U000954. Її тема затверджена на засіданні вченої ради Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого (протокол №5 від 25 грудня 2015 р.).

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційного дослідження є встановлення правових меж захисту права на життя в умовах збройних конфліктів і ситуацій насильства всередині держави, особливостей механізмів забезпечення й режимів захисту такого права. Згідно з цією метою основними завданнями дисертації є:

1) встановити межі захисту права людини на життя в умовах збройних конфліктів і ситуацій насильства всередині держави;

2) виявити особливості практики інституційних механізмів у сфері захисту права на життя в умовах збройних конфліктів і ситуацій насильства всередині держави;

3) провести порівняння обсягу захисту права на життя під час збройних конфліктів і ситуацій насильства всередині держави в межах використовуваних воєнної та правоохоронної парадигм задля встановлення режиму найбільшого захисту такого права;

4) з'ясувати зміст позитивних і негативних зобов'язань держав щодо захисту і забезпечення реалізації права на життя в період збройних конфліктів і ситуацій насильства всередині держави;

5) визначити особливості законодавства України з питань захисту права на життя в ситуаціях збройних конфліктів і насильства всередині держави.

Об'єктом дослідження виступають міжнародно-правові відносини, що забезпечують захист права людини на життя в умовах збройних конфліктів і ситуацій насильства всередині держави.

Предметом дослідження є правове забезпечення права людини на життя в умовах збройних конфліктів і ситуацій насильства всередині держави.

Методи дослідження. Задля отримання об'єктивних результатів дослідження був використаний широкий комплекс загальнонаукових і спеціальних методів дослідження науки міжнародного права. Зокрема історико-правовий метод застосовано для дослідження генезису права на життя як невід'ємного права людини; діалектичний метод – з метою аналізу розвитку регламентації і захисту права людини на життя і його

зв'язку з іншими правовими явищами; метод об'єктивності – задля визначення вірогідності і правдивості зібраної й проаналізованої інформації; порівняльно-правовий метод – для зіставлення режимів захисту права на життя під час збройних конфліктів і ситуацій насильства всередині держави; спеціально-юридичний метод – при аналізі міжнародних, регіональних і національних нормативно-правових актів; формально-логічний метод – для встановлення суті окремих понять, як-от «імплементатії», «ситуацій внутрішніх заворушень та напруженості» тощо; системно-структурний метод – для з'ясування місця права на життя в системі міжнародного і національного права; а метод кількісного та якісного аналізу став у нагоді при розгляді міжнародних і національних механізмів захисту права на життя і доведенні їх ефективності.

Наукова новизна дисертаційної роботи. Дисертація є першою в Україні науковою працею з міжнародного права, в якій встановлено правові межі захисту права на життя в умовах збройних конфліктів і ситуацій насильства всередині держави, особливості механізмів забезпечення й режимів захисту такого права. Новизна дослідження міститься в таких результатах, висновках і пропозиціях.

Уперше:

— встановлено межі захисту права на життя залежно від статусу особи і виду збройного конфлікту, внаслідок чого зроблено висновки, що нормами міжнародного гуманітарного права (далі – МГП) допускається обмеження права на життя комбатантів і учасників організованих збройних груп у НМЗК, а обмеження права на життя цивільних осіб - лише у випадку їх безпосередньої участі в збройному конфлікті й в межах супутньої шкоди;

— доведено, що відсутність дефініції поняття «внутрішні заворушення і напруженість» у нормах МГП, «зворушення і повстання» у МППЛ призводить до фрагментації правового регулювання й послаблення захисту права на життя в таких умовах, тому для подолання цієї проблеми запропоновано використовувати уніфікуюче поняття «ситуація насильства всередині держави», під якою слід розуміти конфліктну ситуацію в межах кордонів держави, яка не досягає рівня збройного конфлікту і характеризується тривалим та/або масштабним насильством;

— на основі принципів необхідності, пропорційності та обережності проведено порівняння обсягу захисту права на життя в умовах збройних конфліктів та в ситуаціях насильства всередині держави, встановлено, право на життя є найменш захищеним у ситуації

МЗК, коли застосовується воєнна парадигма, заснована переважно на нормах МГП, що дозволяє використовувати летальну силу до комбатантів у будь-який час; під час НМЗК норми МГП зазнають більшого впливу і певного обмеження з боку положень МППЛ, тим самим посилюючи охорону життя людини, що дає змогу застосовувати летальну силу залежно від поведінки і статусу осіб; право на життя є найбільш захищеним в період ситуацій насильства всередині держави, коли діє правоохоронна парадигма, у межах якої діють норми МППЛ, яка дозволяє застосовувати силу виключно на основі поведінки особи;

— зроблено висновок, що для підвищення рівня захисту права на життя під час ситуацій насильства всередині держави необхідно окремим актам «м'якого» міжнародного права надати характер обов'язкових, зокрема, Кодексу поведінки посадових осіб з підтримання правопорядку (1979 р.), Основним принципам застосування сили і вогнепальної зброї посадовими особами з підтримання правопорядку (1990 р.), Декларації про мінімальні гуманітарні стандарти (Декларація Турку) (1990 р.), Європейському кодексу поліцейської етики (2001 р.) та іншим, які деталізують і посилюють охорону такого права.

Удосконалено:

— характеристику правових норм завдяки порівнянню практики міжнародних універсальних, регіональних органів щодо забезпечення права на життя під час збройних конфліктів і ситуацій насильства всередині держави, підкреслено, що невід'ємність такого права в обох режимах поступово визнається нормою *jus cogens*;

— твердження, що міжнародна практика визнає обов'язковість одночасного застосування норм МГП і МППЛ, причому у сфері визначення правомірності позбавлення життя МГП стосовно МППЛ виступає як *lex specialis*, зроблено висновок, що під час збройних конфліктів право на життя охороняється обома цими галузями міжнародного права, а співвідношення їх норм повинно бути таким, щоб максимально захищати життя людини;

— положення про те, що порушення права на життя в умовах збройних конфліктів у практиці правозахисних міжнародних механізмів розглядаються з позицій норм не тільки МППЛ, а й МГП, і навпаки, вимоги щодо захисту права на життя у правоохоронних операціях мають враховуватися воюючими в збройних конфліктах. Таким чином, нормативний захист права на життя є сьогодні результатом взаємовпливу обох галузей: в практиці ЄСПЛ, МАСПЛ, АСПЛ, Комітету з прав людини ООН використовується спільний комплексний тест щодо принципів необхідності, пропорційності, обережності, у

кожній ситуації вимагається вдаватися до арешту особи перед застосуванням до неї летальної сили та проводити розслідування всіх випадків смерті осіб;

— тезу про те, що держави при здійсненні цільових убивств під час збройних конфліктів із метою захисту права на життя зобов'язані дотримуватись норм МГП та сформованих практикою критеріїв законності таких вбивств, не допускати зловживання вимогами щодо секретності інформації задля перевірки законності мети цільового вбивства, такі вбивства не повинні застосовуватись на основі лише «підозрілої» поведінки особи, а інформація щодо наслідків застосовуваної зброї та присутності цивільних осіб в зоні ураження має бути ретельно перевірена, принцип пропорційності повинен бути дотриманий в кожній окремій операції, а не в цілому у всій воєнній кампанії;

— положення стосовно необхідності регламентації застосування летальної і нелетальної зброї в ситуаціях насильства всередині держави, констатовано, що у ХХІ столітті неприпустимим є те, що використання хімічної зброї, експансивних куль заборонене під час збройних конфліктів і дозволене в межах правоохоронних операцій, оскільки це відкриває поле для зловживання правоохоронними органами своїми повноваженнями і дає їм великі можливості обмеження права на життя;

— твердження, що імплементація права на життя в національному правопорядку повинна передбачати виконання державами своїх негативних і позитивних зобов'язань, більшість з яких прямо не закріплені в міжнародних договорах, однак вказуються в практиці міжнародних судових та квазісудових органів, зокрема: заборона на свавільне й незаконне вбивство, обов'язок провести ефективне розслідування, обов'язок надати ефективний засіб правового захисту.

Набули подальшого розвитку:

— теза стосовно того, що в рамках міжнародного права прав людини право на життя має екстратериторіальний характер, держави несуть позитивні і негативні зобов'язання із його захисту щодо всіх осіб, які підпадають під їх юрисдикцію. Такі обов'язки під час збройного конфлікту підпадають під вплив норм МГП, тому порушення права на життя за нормами МППЛ під час збройного конфлікту може бути лише там, де має місце порушення норм МГП;

— положення щодо обов'язків України імплементувати норми МППЛ, МГП з метою підвищення захисту права людини на життя, а для цього необхідно привести законодавство України у відповідність до

норм МППЛ і МГП; прийняти додаткові підзаконні нормативно-правові акти, які враховують також і приписи актів «м'якого права», які деталізують і посилюють охорону прав людини; вести пропагандистську, навчальну, виховну роботу з поширення знань про МППЛ і МГП задля підвищення правової культури працівників правоохоронних органів, військовослужбовців Збройних Сил України, цивільних осіб тощо.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що вони сприяють подальшому розвитку теорії і практики міжнародного права. Результати роботи щодо аналізу міжнародних універсальних і регіональних нормативних актів, практики міжнародних органів, їх порівняння у сфері захисту права людини на життя можуть бути використані у діяльності міжнародних організацій, правоохоронних органів, а також в юридичних закладах вищої освіти при викладанні таких навчальних курсів, як «Міжнародне право», «Міжнародний захист прав людини», «Міжнародне гуманітарне право» тощо.

Апробація та публікація результатів дослідження. Теоретичні висновки, рекомендації, сформульовані в дисертації, обговорювалися на засіданнях кафедри міжнародного права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Окремі здобутки автора були представлені й обговорювалися на Всеукраїнській конференції II Харківські міжнародно-правові читання (м. Харків, 21 листопада 2016 р.), XVI Міжнародній науковій конференції (м. Переяслав-Хмельницький, 26-27 серпня 2016 р.), Міжнародній науково-практичній конференції (м. Тернопіль, 18 квітня 2018 р.), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Права людини і демократія» (м. Харків, 15 травня 2018 р.).

Публікації. Результати дисертації викладено в десяти наукових працях, а саме: у шістьох наукових статтях, а також у тезах чотирьох наукових доповідей.

Структура дисертації складається зі вступу, трьох розділів, дев'яти підрозділів, висновків, списку використаних джерел, який нараховує 402 позиції і займає 33 сторінки, та додатків – 3 сторінки. Загальний обсяг дисертації – 203 сторінки, основний зміст – 166 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано вибір теми дисертації, її зв'язок з науковими темами, визначено мету і завдання, об'єкт, предмет і методи дослідження, методологічну й теоретичну базу, окреслено наукову

новизну й практичне значення отриманих результатів, наведено відомості щодо їх апробації, зазначено особистий внесок здобувача, структуру й обсяг роботи.

Розділ 1 «Загальна характеристика права на життя в умовах збройних конфліктів та ситуацій насильства всередині держави» складається з 4-х підрозділів.

У підрозділі 1.1 «Генезис правового захисту права на життя як невід’ємного права людини» виокремлено етапи розвитку права людини на життя протягом історії людства. З’ясовано, що в античні й середньовічні часи право на життя не закріплювалося формально, тільки в період Раннього нового, Нового і Новітнього часів воно було зафіксовано в національних правових актах, що зумовило розвиток і посилення охорони права на життя на міжнародному рівні.

Проведено системний і комплексний аналіз міжнародних і регіональних актів МППЛ, МГП, міжнародної судової практики міжнародних органів у сфері захисту права людини на життя під час збройних конфліктів і ситуацій насильства всередині держави, що дозволило зробити висновок про відносний характер права людини на життя, встановлено, що невід’ємність такого права під час збройних конфліктів і ситуацій насильства всередині держави поступово визнається нормою *jus cogens*.

У підрозділі 1.2 «Право на життя в умовах збройних конфліктів та межі його захисту» вивчено питання взаємодії МППЛ і МГП в період збройних конфліктів, з’ясовано, що міжнародна практика визнає обов’язковість одночасного застосування норм цих двох правових режимів, причому у сфері визначення правомірності позбавлення людини життя МГП щодо МППЛ виступає як *lex specialis*. Зроблено висновок, що під час збройних конфліктів право на життя охороняється обома цими галузями міжнародного права, а співвідношення їх норм має бути таким, щоб максимально захищати життя людини.

Визначено межі захисту права людини на життя під час збройного конфлікту і сформульовано критерії їх класифікації залежно від типу такого конфлікту – міжнародного (далі – МЗК) чи неміжнародного (далі – НМЗК), а також відносно статусу учасників конфлікту.

У підрозділі 1.3 «Право на життя в умовах ситуацій насильства всередині держави, що не досягають рівня збройного конфлікту» досліджено правову регламентацію захисту права людини на життя в ситуаціях насильства всередині держави, принципи застосування сили правоохоронними органами в цей час. Констатовано, що відсутність поняття «внутрішні заворушення і напруженість» у нормах МГП,

«заворушення і повстання» у МППЛ призводить до фрагментації і послаблення правового регулювання захисту права на життя в таких умовах. Запропоновано з метою уніфікації цих понять використовувати термін «ситуація насильства всередині держави» і закріпити наступне його визначення: конфліктна ситуація в межах кордонів держави, яка не досягає рівня збройного конфлікту і характеризується тривалим та/або масштабним насильством. Такі ситуації регулюються нормами національного законодавства й міжнародного права прав людини і до них можна віднести насильство під час демонстрацій, які не мають задалегідь узгодженого плану, стихійно зростаючі акти повстання; боротьбу між більш-менш організованими групами і владою тощо.

У підрозділі 1.4 «Відмінності захисту права на життя в умовах збройних конфліктів та ситуацій насильства всередині держави» на основі принципів необхідності, пропорційності й обережності порівняно режими захисту права на життя в умовах збройних конфліктів і ситуацій насильства всередині держави. Встановлено, що міжнародні норми і практика щодо захисту права на життя в умовах обох ситуацій використовують аналогічні принципи, які, однак, відрізняються між собою за змістом. Відтак принцип абсолютної необхідності у правоохоронних операціях передбачає застосування летальної сили лише після вичерпування всіх нелетальних засобів, тоді як принцип воєнної необхідності у збройних конфліктах дозволяє вбивати, забороняючи лише нанесення надмірної супутньої шкоди. Принцип пропорційності у правоохоронних операціях вказує на можливість застосування пропорційної мінімально необхідної сили, враховуючи рівень загрози спричинення смерті, нанесення фізичної травми або тяжкості злочину, цей же принцип в умовах збройних конфліктів дозволяє напад, який лише не повинен бути надмірним щодо отриманої конкретної і прямої воєнної переваги. Принцип обережності в умовах збройних конфліктів і ситуацій насильства всередині держави, на відміну від збройних конфліктів, коли необхідно лише, щоб воюючі сторони дбали про цивільне населення й цивільні об'єкти, у свою чергу, вимагає вживати у правоохоронних операціях всіх запобіжних заходів задля уникнення застосування сили і нанесення шкоди як такої, щоб звести до мінімуму травми, поважати і зберігати життя людей.

Доведено, що ступінь захисту права на життя в умовах збройних конфліктів залежно від типів останніх також має суттєві відмінності. Вказано, що за результатами проведеного дослідження можна стверджувати, що право на життя є найменш захищеним у ситуації МЗК, де використовується воєнна парадигма, заснована переважно на нормах

МГП, що дозволяє застосовувати летальну силу до комбатантів в будь-який час; під час НМЗК норми МГП зазнають більшого впливу і певного обмеження з боку положень МППЛ, тим самим посилюючи охорону життя людини, що дає змогу застосовувати летальну силу залежно від поведінки і статусу осіб; а найбільш захищене право на життя в період ситуацій насильства всередині держави, де діє правоохоронна парадигма, у межах якої послуговуються норми МППЛ і яка дозволяє вдаватися до сили виключно на основі поведінки особи.

Розділ 2 «Міжнародно-правове забезпечення права на життя в умовах збройних конфліктів та ситуацій насильства всередині держави» складається з 2-х підрозділів.

У підрозділі 2.1 «Механізми захисту права на життя в умовах збройних конфліктів» виокремлено основні міжнародні й регіональні інституції, які діють у сфері захисту права на життя, зокрема, Комітет ООН з прав людини, Африканська комісія з прав людини і народів, Міжамериканський суд з прав людини й Європейський суд з прав людини; проаналізована і порівняна їх практика з вирішення питань охорони права на життя в умовах збройних конфліктів.

Виявлено, що у рішеннях правозахисних міжнародних інституцій порушення права на життя в умовах збройних конфліктів розглядаються не тільки в контексті положень МППЛ, а й МГП. Констатовано, що нормативний захист права на життя на сьогодні є результатом взаємовпливу обох галузей, а в практиці ЄСПЛ, МАСПЛ, АСПЛ, Комітету ООН з прав людини застосовується спільний комплексний тест щодо принципів необхідності, пропорційності, обережності, необхідності арешту особи перед застосуванням до неї летальної сили й обов'язку розслідування кожного випадку смерті в будь-яких ситуаціях. У той же час кожен механізм має певні особливості, що дозволяє розширити правові обов'язки сторін конфлікту і зміцнити захист права людини на життя.

У підрозділі 2.2 «Особливості вибору правового режиму захисту права на життя в ситуаціях насильства під час збройних конфліктів» розглянуто питання особливостей вибору парадигми в ситуаціях насильства всередині держави, які поєднуються зі збройними конфліктами, коли важко відрізнити воюючих і цивільних осіб, на прикладі випадків застосування сили під час здійснення цільових вбивств, бунтів і демонстрацій, до законних цілей, кримінальних елементів, під час втечі або заворушень у місцях затримання осіб, військової окупації, міжнародних операцій ООН з підтримання миру і безпеки, при охороні військової власності. Доведено, що на практиці

виникають суттєві труднощі із вибору відповідного режиму захисту права на життя, що впливає на можливість і спосіб застосування летальної сили проти окремих осіб. Констатовано, що відсутність чіткої правової регламентації застосування сили у вищевказаних випадках призводить до можливості необґрунтованого і неправомірного обмеження права на життя осіб, тому в найближчому майбутньому необхідно юридично закріпити правила вибору відповідної парадигми в таких ситуаціях.

Розділ 3 «Обов'язки держав щодо захисту права на життя в умовах збройних конфліктів та ситуацій насильства всередині держави» складається з 3-х підрозділів.

У підрозділі 3.1 *«Загальний обов'язок держав щодо екстратериторіального застосування норм, які захищають право на життя»* на основі нормативного вивчення й аналізу практики основних міжнародних механізмів встановлено і підкреслено, що в рамках екстратериторіальної дії положень Європейської конвенції з прав людини і Міжнародного пакту про громадянські і політичні права держава несе позитивні і негативні обов'язки щодо захисту права на життя навіть під час збройних конфліктів. Констатовано, що такі обов'язки зазнають певних змін під впливом положень МГП, саме тому порушення права на життя за нормами МППЛ під час збройного конфлікту може бути лише там, де має місце порушення норм МГП.

У підрозділі 3.2 *«Спеціальні зобов'язання держав щодо захисту права на життя»* зазначено, що імплементація норм, спираючись на приписи яких гарантується і захищається право на життя, у національній системі передбачає виконання державами своїх негативних і позитивних зобов'язань, більшість з яких прямо не закріплена в міжнародних договорах, однак вказана в обов'язковій практиці міжнародних судових і квазісудових органів. У контексті збройних конфліктів і ситуацій насильства всередині держави в підрозділі розглянуто і встановлено особливості таких обов'язків, а саме: заборона на свавільне й незаконне вбивство, що означає заборону вбивати осіб у випадках, не передбачених міжнародним правом, та з порушенням принципів необхідності, пропорційності й обережності; обов'язок провести ефективне розслідування, тобто зобов'язання держав навіть під час збройних конфліктів проводити розслідування кожного випадку обмеження права на життя; обов'язок захищати і надавати ефективний засіб правового захисту, що передбачає створення державою належної правової та адміністративної основ для здійснення боротьби зі злочинами проти особистості, і її підкріплення діяльністю

правоохоронних органів для запобігання, припинення і покарання за порушення таких положень.

У підрозділі 3.3 «Проблеми захисту права на життя в умовах збройного конфлікту та ситуації насильства в Україні» охарактеризовано стан захисту права на життя в Україні в умовах подій 2013–2014 рр. на Майдані Незалежності та існуючого збройного конфлікту.

Зазначено, що сьогодні практика міжнародних органів, зокрема, ЄСПЛ, Комітету ООН з прав людини, щодо справ Майдану і збройного конфлікту на Сході України і в Криму, а саме порушення права на життя, відсутня, незважаючи на те, що на розгляді в ЄСПЛ вже перебуває понад 4000 індивідуальних заяв, пов'язаних зі збройним конфліктом на Донбасі і в Криму, і 6 міждержавних скарг України до РФ, з огляду на це констатовано, що Україна має розробити і впровадити комплекс заходів із посилення охорони і забезпечення права на життя.

Виявлено, що законодавство України у сфері захисту права людини на життя в період збройних конфліктів і ситуацій насильства всередині держави більшою мірою відображає ключові положення із захисту такого права, але цього не достатньо. Крім того, констатовано, що нині, як ніколи, задля підвищення захисту права на життя потрібно суттєво вдосконалити, а також прискорити імплементацію норм МППЛ, МГП, а саме: привести законодавство України у відповідність до норм МППЛ і МГП; прийняти додаткові підзаконні нормативно-правові акти, які враховують також і приписи актів «м'якого права», деталізують і посилюють охорону прав людини; вести пропагандистську, навчальну, виховну роботу з поширення знань про МППЛ і МГП з метою підвищення правової культури працівників правоохоронних органів, військовослужбовців Збройних Сил України, цивільних осіб тощо.

Наголошено, що необхідно внести зміни до Кримінального кодексу України, які розширювали б перелік міжнародних злочинів відповідно до міжнародних актів, Кримінального процесуального кодексу, в якому визначалися б правові засади співробітництва з Міжнародним кримінальним судом (далі – МКС). Не менш важливо для України ратифікувати Римський статут МКС, що виокремлює чотири види міжнародних злочинів: геноцид, злочини проти людяності, воєнні злочини і злочин агресії, а також Конвенцію з касетних боєприпасів 2008 р., яка забороняє використання, виробництво, передачу і накопичення касетних боєприпасів. Вказано, що слід визнати обов'язковими ці міжнародні акти, що дало б можливість значно

збільшити рівень захисту права на життя на території України.

ВИСНОВКИ

У дисертації вирішено наукове завдання, що полягає у встановленні правових меж захисту права на життя в умовах збройних конфліктів і ситуацій насильства всередині держави, особливостей механізмів забезпечення й режимів захисту такого права. Основні результати роботи викладені в нижченаведених висновках і положеннях:

1. В античні часи та середньовіччя право на життя не закріплювалося формально, тільки в період Раннього нового, Нового і Новітнього часів таке право фіксується в національних правових актах, що зумовило розвиток охорони права на життя на міжнародному рівні.

2. Положення МППЛ і МГП, судова практика міжнародних органів закріплюють відносний характер права на життя, однак невід'ємність такого права в обох режимах захисту поступово визнається нормою *ius cogens*.

3. Міжнародна практика визнає обов'язковість одночасного застосування норм МГП і МППЛ, причому у сфері визначення правомірності позбавлення життя людини МГП стосовно МППЛ виступає як *lex specialis*. Під час збройних конфліктів право на життя охороняється обома цими галузями міжнародного права, а співвідношення їх норм повинне бути таким, щоб максимально захищати життя людини.

4. Нормами МГП допускається обмеження права на життя комбатантів і учасників організованих збройних груп у НМЗК, а обмеження права на життя цивільних осіб дозволяється лише у випадку їх безпосередньої участі в такому конфлікті і в межах супутньої шкоди.

5. Відсутність дефініції поняття «внутрішні заворушення і напруженість» за нормами МГП, «заворушення і повстання» за МППЛ, дають підставу на практиці по-різному називати такі ситуації, тому задля уникнення фрагментації та посилення правового регулювання захисту права на життя в таких умовах необхідно використовувати уніфікуюче поняття «ситуація насильства всередині держави», під якою розуміти конфліктну ситуацію в межах кордонів держави, яка не досягає рівня збройного конфлікту і характеризується тривалим та/або масштабним насильством. Такі ситуації регулюються нормами національного законодавства й МППЛ і до них можна віднести: насильство під час демонстрацій, які не мають заздалегідь узгодженого плану, стихійно зростаючі акти повстання; боротьбу між більш-менш організованими

групами і владою тощо.

6. Для підвищення рівня захисту права на життя під час ситуацій насильства всередині держави необхідно окремим актам «м'якого» міжнародного права надати обов'язковий характер, зокрема, Кодексу поведінки посадових осіб з підтримання правопорядку (1979 р.), Основним принципам застосування сили і вогнепальної зброї посадовими особами з підтримання правопорядку (1990 р.), Декларації про мінімальні гуманітарні стандарти (Декларація Турку, 1990 р.), Європейському кодексу поліцейської етики (2001 р.) та іншим актам, які деталізують і посилюють охорону такого права.

7. Встановлена необхідність регламентації застосування летальної і нелетальної зброї в ситуаціях насильства всередині держави. У ХХІ столітті неприпустимою є ситуація, коли використання хімічної зброї, експансивних куль під час збройних конфліктів заборонене, а в межах правоохоронних операцій дозволене, оскільки це відкриває поле для зловживання правоохоронними органами своїми повноваженнями і дає їм можливість необґрунтовано обмежувати право на життя.

8. З'ясовано, що міжнародні норми і практика щодо захисту права на життя в умовах збройних конфліктів і в ситуаціях насильства всередині держави мають схожі і відмінні риси. Відтак принцип абсолютної необхідності в правоохоронних операціях, на відміну від принципу воєнної необхідності у збройних конфліктах, передбачає застосування летальної сили після вичерпування всіх нелетальних засобів, тоді як останній вказує лише на заборону нанесення надмірної супутньої шкоди. Принцип пропорційності в правоохоронних операціях вказує на можливість застосування пропорційної загрози смерті або фізичній травмі, тяжкості злочину мінімально необхідної сили, цей же принцип в умовах збройних конфліктів дозволяє напад, який лише не повинен бути надмірним щодо отриманої конкретної і прямої воєнної переваги. Принцип обережності у правоохоронних операціях на відміну від воєнної парадигми, яка вимагає лише, щоб воюючі сторони дбали про цивільне населення і цивільні об'єкти, у свою чергу, вимагає вживати всіх запобіжних заходів задля уникнення застосування сили і нанесення шкоди як такої, щоб звести до мінімуму травми, поважати і зберігати життя людей.

9. Доведено, що право на життя є найменш захищеним у ситуації МЗК, коли застосовується воєнна парадигма, заснована переважно на нормах МГП, що дозволяє використовувати летальну силу до комбатантів у будь-який час; під час НМЗК норми МГП зазнають більшого впливу і певного обмеження з боку положень МППЛ, тим

самим посилюючи охорону життя людини, що дає змогу застосовувати летальну силу залежно від поведінки і статусу осіб; право на життя є найбільш захищеним в період ситуацій насильства всередині держави, коли діє правоохоронна парадигма, у межах якої діють норми МППЛ, яка дозволяє застосування сили виключно на основі поведінки особи.

10. Вказано, що у практиці правозахисних міжнародних механізмів порушення права на життя в умовах збройних конфліктів розглядаються не тільки в світлі положень МППЛ, а й МГП. Виходячи з цього у практиці ЄСПЛ, МАСПЛ, АСПЛ, Комітету ООН з прав людини застосовується спільний комплексний тест щодо принципів необхідності, пропорційності, обережності, необхідності арешту особи перед застосуванням до неї летальної сили й обов'язку розслідування кожного випадку смерті в будь-яких ситуаціях, тобто нормативний захист права на життя сьогодні є результатом взаємовпливу обох галузей, проте при цьому кожен механізм має певні особливості, які дозволяють розширити правові обов'язки сторін конфлікту й посилити захист права людини на життя.

11. Зазначено, що держави при здійсненні цільових убивств під час збройних конфліктів із метою захисту права на життя зобов'язані дотримуватись норм МГП та сформованих практикою критеріїв законності таких вбивств, не допускати зловживання вимогами щодо секретності інформації задля перевірки законності мети цільового вбивства, такі вбивства не повинні застосовуватись на основі лише «підозрілої» поведінки особи, а інформація щодо наслідків застосовуваної зброї та присутності цивільних осіб в зоні ураження має бути ретельно перевірена, принцип пропорційності повинен бути дотриманий в кожній окремій операції, а не в цілому у всій військовій кампанії.

Часто збройний конфлікт супроводжується ситуаціями насильства всередині держави, зокрема під час бунтів і демонстрацій, воєнної окупації, міжнародних операцій ООН з підтримання миру і безпеки, застосування сили проти кримінальних елементів, при втечі та заворушеннях в місцях затримання осіб, при охороні військової власності тощо. В таких ситуаціях важливим є вибір відповідного режиму захисту права на життя, що безпосередньо впливає на можливість і спосіб застосування летальної сили до окремих осіб. У зв'язку з відсутністю правової регламентації та з метою підвищення захисту права на життя потребується правове закріплення в міжнародних договорах правил вибору відповідного режиму захисту права на життя у випадках поєднання збройних конфліктів та ситуацій насильства всередині

держави.

12. В рамках МППЛ право на життя має екстратериторіальний характер - держави несуть позитивні і негативні зобов'язання із захисту такого права щодо всіх осіб, які підпадають під їх юрисдикцію. Такі зобов'язки під час збройного конфлікту розглядаються крізь призму норм МГП, тому порушення права на життя за нормами МППЛ під час збройного конфлікту може бути лише там, де має місце порушення норм МГП.

13. Доведено, що імплементація права на життя в національний правопорядок повинна передбачати виконання державами своїх негативних і позитивних зобов'язань, більшість з яких прямо не закріплені в міжнародних договорах, однак вказуються в практиці міжнародних судових та квазісудових органів, зокрема: заборона на свавільне та незаконне вбивство, зобов'язок провести ефективне розслідування навіть під час збройних конфліктів, зобов'язок надати ефективний засіб правового захисту, що передбачає від держав створення належної правової та адміністративної основ для здійснення боротьби зі злочинами проти особистості, підкріплених правоохоронними органами для запобігання, припинення та покарання за порушення таких положень.

14. Україна, підписавши міжнародні договори в сфері МППЛ, МГП, взяла на себе зобов'язання з імплементації цих норм в національне право та юридичну практику. З'ясовано, що, незважаючи на те, що законодавство України у сфері захисту права людини на життя в період збройних конфліктів і ситуацій насильства всередині держави більшою мірою відображає ключові положення із захисту такого права, воно потребує суттєвого вдосконалення, а також проведення подальшої імплементації норм МППЛ, МГП з метою підвищення захисту права на життя, а саме: приведення законодавства України у відповідність до норм МППЛ та МГП; прийняття додаткових підзаконних нормативно-правових актів, які враховують також і приписи актів «м'якого права», які деталізують і посилюють охорону прав людини; проведення пропагандистської, навчальної, виховної роботи з поширення знань про МППЛ і МГП з метою підвищення правової культури працівників правоохоронних органів, військовослужбовців Збройних Сил України, цивільних осіб тощо.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ АВТОРОМ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких відображені основні результати дослідження:

1. Усманов Ю.І. Генезис права на життя як імперативної норми міжнародного права. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2016. Вип. 39. С. 144–150.

2. I. Usmanov. International legal regulation of the restriction of the right to life in armed conflicts. *Jurnalul juridic național: teorie și practică*. Republica Moldova. 2017. Nr. 4 (26). С. 189–193.

3. Усманов Ю.І. Право на життя в умовах ситуацій насильства всередині держави, що не досягають рівня збройного конфлікту. *Проблеми законності*. 2017. Вип. 138. С. 210–221.

4. Усманов Ю.І. Проблема цільових вбивств в міжнародному гуманітарному праві. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2018. № 1. С.177–191.

5. Усманов Ю.І. Міжнародні механізми захисту права на життя в умовах збройних конфліктів. *Проблеми законності*. 2018. Вип. 140. С. 154–165.

6. Усманов Ю.І. Загальні відмінності захисту права на життя в умовах збройного конфлікту та ситуацій насильства всередині держави. *Альманах міжнародного права*. 2018. № 19. С.114– 123.

Наукові праці, в яких засвідчено апробацію матеріалів дослідження:

7. Усманов Ю. І. Право на життя як імперативна норма в універсальних міжнародних документах. *Актуальні проблеми сучасного міжнародного права*: матеріали II Харків. міжнар.-правов. читань (м. Харків, 21 листопада 2016 р.). Харків: НЮУ ім. Ярослава Мудрого, 2016. С. 167–169.

8. Усманов Ю. І. Право на життя як імперативна норма міжнародного права в Європейській конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. *Актуальные научные исследования в современном мире*: матеріали XVI Міжнар. наук. конф. (м. Переяслав-Хмельницький, 26-27 серпня 2016 р.). Переяслав-Хмельницький: NGO The Institute Of Social Transformation, 2016. С. 152–155.

9. Усманов Ю. І. Проблема застосування окремих видів зброї в ситуаціях порушення внутрішнього порядку і напруженості в контексті захисту права людини на життя. *Перспективні напрямки наукової думки*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Тернопіль, 18 квітня 2018 р.). Тернопіль: ГО «Європейська наукова платформа», 2018. С. 72–76.

10. Усманов Ю. І. Проблема взаємодії МПП і міжнародного права прав людини відносно захисту права на життя під час збройного конфлікту. *Права людини і демократія*: матеріали Наук.-практ. конф. (м. Харків, 15 травня 2018 р.). Харків: НЮУ ім. Ярослава Мудрого, 2018.

С. 182-185.

АНОТАЦІЯ

Усманов Ю. І. Міжнародно-правове забезпечення права на життя в умовах збройних конфліктів та ситуацій насильства всередині держави. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.11 «Міжнародне право». Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Міністерство освіти і науки України, Харків, 2018.

Дисертація є першим системним і комплексним дослідженням у сфері міжнародного права, яке присвячене проблемі забезпечення захисту права на життя в умовах збройного конфлікту і ситуацій насильства всередині держави і здійснене завдяки вивченню розвитку права на життя, встановлення меж захисту такого права, умов, за яких життя людини набуває відносного характеру, обставин правомірного обмеження права на життя людини, а також їх особливостей, які дозволяють захистити таке право на практиці, визначити шляхи подолання нормативних і практичних колізій, напрями і перспективи удосконалення у подальшому міжнародних і національних механізмів щодо захисту такого права.

Ключові слова: право на життя, збройний конфлікт, ситуації насильства всередині держави, захист права на життя, права людини, право на життя під час збройного конфлікту, право на життя під час ситуацій насильства.

АННОТАЦИЯ

Усманов Ю. И. Международно-правовое обеспечение права на жизнь в условиях вооруженных конфликтов и ситуаций насилия внутри государства. Квалификационный научный труд на правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.11 «Международное право». Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, Министерство образования и науки Украины, Харьков, 2018.

Диссертация является первым системным и комплексным исследованием в области международного права, посвященным проблеме обеспечения защиты права на жизнь в условиях вооруженного конфликта и ситуаций насилия внутри государства и которое проведено путем изучения развития права на жизнь, установления границ защиты такого права, условий, при которых жизнь человека приобретает относительный

характер, обстоятельств правомерного ограничения права на жизнь человека, а также их особенностей, что позволяют защитить такое право на практике, определить пути решения нормативных и практических коллизий, направления и перспективы дальнейшего усовершенствования международных и национальных механизмов по защите такого права.

Рассматриваются международно-правовые акты как в сфере международного права прав человека, так и международного гуманитарного права, регламентирующих и защищающих право на жизнь.

Анализируется взаимодействие международного права прав человека и международного гуманитарного права в период вооруженного конфликта и устанавливается, что главной их целью является охрана и максимальная защита права на жизнь.

Отдельное внимание уделяется границам защиты права человека на жизнь во время вооруженного конфликта и формируются критерии их классификации в зависимости от вида такого конфликта, выясняются особенности охраны и защиты права на жизнь во время вооруженного конфликта международного и немеждународного характера, а также статуса участников конфликта. Отмечается, что в этом случае при определении границ защиты изучаемого права учитывается статус лиц, участвующих в вооруженном конфликте.

Исследуется регламентация защиты права на жизнь в ситуациях насилия, которые не достигают уровня вооруженного конфликта. Обосновывается, что в связи с тем, что в нормах международного гуманитарного права (МГП) отсутствует понятие «внутренние беспорядки и напряженность», а международного права прав человека (МППЧ) – «беспорядки и восстания», целесообразно использовать унифицирующее понятие «ситуация насилия внутри государства», под которой следует понимать конфликтную ситуацию в пределах границ государства, которая не достигает уровня вооруженного конфликта и характеризуется длительным и/или масштабным насилием.

На основе принципов необходимости, соразмерности и осторожности проводится сравнение режимов защиты права на жизнь в условиях вооруженных конфликтов и ситуаций насилия внутри государства.

Анализируются и сопоставляются международные и региональные нормативные акты, практика основных международных механизмов в сфере защиты права на жизнь в условиях вооруженного конфликта и ситуаций насилия внутри государства.

Рассматриваются особенности выбора приемлемой парадигмы в

ситуациях насилия внутри государства, которые сочетаются с вооруженными конфликтами, на примере отдельных случаев применения силы.

Изучаются негативные и позитивные обязательства государств во время вооруженных конфликтов и ситуаций насилия внутри государств, в частности, запрет на произвольное и незаконное убийство, обязанность проводить эффективное расследование и предоставить эффективное средство правовой защиты и тому подобное.

Устанавливается состояние защиты права на жизнь в Украине на примере событий 2013–2014 годов на площади Независимости, вооруженного конфликта во время аннексии РФ Крыма и на Востоке Украины, учитывая это уровень наибольшей защиты права на жизнь в условиях вооруженного конфликта международного и немеждународного характера, ситуаций насилия внутри государства.

Ключевые слова: право на жизнь, вооруженный конфликт, ситуации насилия внутри государства, защита права на жизнь, права человека, право на жизнь во время вооруженного конфликта, право на жизнь во время ситуаций насилия.

SUMMARY

Usmanov I.I. International legal protection of the right to life in conditions of armed conflicts and situations of internal violence. Qualifying scientific work as a manuscript.

Thesis for a Candidate Degree in Law Sciences, specialty 12.00.11 «International law». Yaroslav Mudryi National Law University, Ministry of Education and Science of Ukraine, Kharkiv, 2018.

The thesis is the first systematic and complex international legal research devoted to the problem of ensuring the protection of the right to life in conditions of armed conflicts and situations of internal violence. It is carried out by studying the history of the right to life, establishing the limits of protection of such a right, conditions, when human life acquires a relative character, the circumstances of lawful restriction of the right to life, as well as their peculiarities which allow to protect such a right in practice, to determine the ways of solving legal and practical contradictions, trends and prospects of further development of international and national mechanisms for the protection of the such a right.

Key words: right to life, armed conflict, internal violence, situations of internal violence, protection of the right to life, human rights, the right to life in an armed conflict, the right to life in situations of internal violence.

Відповідальна за випуск
кандидат юридичних наук, доцент
Сіваш О. М.

Підписано до друку 22.01.2019 р. Формат 60х90/16.
Папір офсетний. Надруковано на різнографі.
Ум. друк. арк. 0,9.
Наклад 100 прим. Зам. № 279.

Друкарня
Національного юридичного університету
Імені Ярослава Мудрого
61024, Харків, вул. Пушкінська, 77